ERMENİ ARAŞTIRMALARI

TÜRKİYE KONGRESİ BİLDİRİLERİ

II. CİLT

ASAM - ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINI

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

1. TÜRKİYE KONGRESİ BİLDİRİLERİ

II. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

Dr. Şenol KANTARCI - Dr. Kamer KASIM

Dr. İbrahim KAYA - Dr. Sedat LAÇİNER

ASAM - EREN

AVRASYA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI No. 3

Ankara, 2003

Kütüphane Kart Katalog Bilgisi

080.089 919 92
E653
2003

Türkiye Kongresi Bildirileri (I : 2003 : Ankara)

Ermeni Araştırmaları : I.Türkiye Kongresi Bildirileri / Yay. Haz: Şenol Kantarcı...ve diğerleri.- [Ankara]: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003.

2.c. xıı. 492 s.;24cm.- (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları;3)

ISBN 975-6769-90-4

1.Siyasi Tarih-Ermeni Sorunu-Bildiriler 2.Ermeni Sorunu-Sevk ve İskanı-Bildiriler3. Ermeni Sorunu-Hukuk-Bildiriler 4.Ermeni Sorunu-Uluslararası İlişkiler-Bildiriler 5.Er meni Sorunu-Terör-Bildiriler I.Kantarcı, Şenol II.Kasım, Kamer III.Kaya, İbrahim IV.Laçiner,Sedat V.e.a.

ISBN 975-6769-88-2 (Tk. No.)
975-6769-90-4 (2. Cilt)

İsteme Adresi

Konrad Adenauer Caddesi No. 61
06550 Yıldız - Çankaya / ANKARA
Tel : 0.312. 491 60 70 (Pbx)
Belgegeçer : 0.312. 491 60 99

E-posta: asam@avsam.org • info@eren.org
Web Sitesi: http//www.avsam.org • http//www.eraren.org

Kapak Resmi

'Ermeni Devrimci Ordusu' (ARA) tarafından, 1984 yılında Viyana'da Türkiye Büyükelçiliği'nde görevli Türk diplomatına yönelik saldırıdan bir görüntü.

1. Baskı Mayıs 2003 - 1.500 Adet

Kapak Tasarım ve Grafik Düzenleme
ASAM

Baskı
Mat-Fen Yayıncılık
Aydan Web
0.312. 232 37 67

1915'TE TEHCİR EDİLMEYEN ERMENİLER

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ*

Osmanlı Devleti topyekün bir savaşa hazırlanırken Komitacı Ermeniler, Rus Çarı ve cephe komutanı ile temas kurarak onların isteklerine göre bütün güçlerini Rusya'nın emrine vermişlerdi. Bunların bir kısmı Rus ordularının önünde, bir kısmı da cephe gerisinde sivil, asker demeden herkese saldırıyordu. Osmanlı Hükümeti, komitacı Ermeniler'in bu saldırılarına karşı yaklaşık dokuz ay süresince, aldığı tedbirlerle olayların önüne geçmeyi denedi. Ancak, sonuç alamayınca Ermeni toplumunu Patrik nezdinde uyardı. Bundan da bir sonuç çıkmayınca özel tedbirler almak zorunda kaldı.

Tehcir kararının ilk işareti sayılan 2 Mayıs 1915 tarihli Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya yazılan yazıda, Enver Paşa özetle; Ermeniler'in isyan çıkarmayacak şekilde dağıtılmaları gerektiğini, isyancı Ermeniler'in, küçük gruplar halinde çeşitli yerleşim yerlerine dağıtılacak olursa, isyan etme imkanlarının kalmayacağını belirtmektedir.[1] Nitekim uygulama da öyle olmuştur.

29 Ağustos 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Bursa, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Elazığ, Diyarbakır, Balıkesir, Erzurum ve Kayseri'ye gönderilen telgrafta, Ermeniler'in bulundukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen bölgelere yerleştirilmelerinin sebebi bu unsurun hükümet aleyhine teşebbüs ve faaliyette bulunmamaları ve bir Ermenistan hükümeti kurmaları yönündeki faaliyetlerini önlemek olduğu, bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi sevkiyat esnasında kafilelere, taarruz ve gasp edenlerin bunlara ön ayak olanların görevlerinden el çektirerek divan-ı harbe teslimi ve isimlerinin Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi ve bu olayların tekrarında vilayet veya liva'nın mesul tutulacağı açık bir şekilde beyan olunmuştur.

Aynı belgede Osmanlı hükümeti, sevke tâbi tutulanların dışındaki Ermeniler'in yerlerinden çıkarılmamaları, asker aileleriyle birlikte ihtiyaç nispetinde sanatkar, Protestan ve Katolik Ermeniler'in sevk olunmaması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır.[2] Bunları altı başlık altında toplamak mümkündür.

* Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Elazığ

[1] Belgenin içeriği için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994, s. 7 vd; Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler, Ankara 2001, s. 47.

[2] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/292.

1- Tehcire Tâbi Tutulmayan Ermeniler

Bugün Ermeni tehciri denildiğinde hiçbir fark gözetmeden bütün Ermeniler'in böyle bir muameleye tâbi tutulduğu akla gelmektedir. Halbuki tehcir kararının uygulanması çok sınırlı olmuş ve belirli özelliklere sahip olanlar istisna tutulmuştur. Yani sırf Ermeni olduğu için insanların tehcir edildiği düşüncesi yanlıştır.

Nitekim 17 Ağustos 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Antalya Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta, nüfuslarının azlığı sebebiyle Antalya'daki Ermeniler'in şimdilik ihracına lüzum görülmediği ifade edilmektedir.[3] Bu dönemde şehirdeki Ermeni'nin bir tehlike olarak görülmediği anlaşılmaktadır. Yine bunun gibi Urfa'dan dışarı Ermeni sevkiyatının yapılmadığı yalnız merkeze bağlı yerlerden birkaç hanenin sevk edildiğine dair, bilgiler mevcuttur.[4] Ayrıca 23 Ekim 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu vilayetine yazılan telgrafta, Kastamonu vilayetindeki Ermeniler'in ihracına lüzum olmadığı açıkça belirtilmiştir.[5]

13 Mart 1916 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Karesi Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, Karesi'den sevk edilen yirmi yedi Ermeni ailenin sevk edilme sebebinin bildirilmesine ve bunların derhal yerlerine iade edilmesine, ancak komitelerle münasebet ve alakası olan ihanetleri belli Ermeniler'in sevk edilmelerinin gerektiği bildirilmiştir.[6] Bunun yanında Erzurum ve Bitlis vilayetlerine gönderilen 19 Nisan 1916 tarihli telgrafta, ordunun çekilmesi esnasında sevk edilmeyen Ermeniler olduğu anlaşılmaktadır.[7] Ayrıca 30 Nisan 1916 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Karahisar-ı Sahib (Balıkesir) mutasarrıflığına gönderilen telgrafta, Balıkesir Ermenileri'nin liva dahilinde münasip köylere dağıtılmaları istenmiştir.[8]

Arşiv belgelerinin yanı sıra Gazeteci Ahmet Emin Yalman'ın hatıralarında, tehcir zamanında sürgün yeri olarak Kütahya'ya gittiğini orada Mutasarrıf olan, Faik Ali Bey'in tehcir emrini kağıt üzerinde bıraktığını ve Kütahya Ermenileri'nin tam bir huzur içinde yaşamaya devam ettiklerini Dabağyan nakleder.[9] Bu dönemde İstanbul Ermenileri[10] ile Kütahya sancağı ve Aydın vilayetindeki Ermeniler'in de göç ettirilmediği bilinmektedir.[11]

2- Katolik ve Protestan Ermeniler

17 Haziran 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayetine gönderilen telgrafta, Ermeni Katolik misyonerlerle sörlerin şimdilik sevk edilmemeleri istenmektedir.[12] Bundan 48

3 BOA, DH. ŞFR, nr. 55/59.

4 Bu hususta 18 Eylül 1915 tarihli Urfa Mutasarrıflığına, Dahiliye Nezareti'nden gönderilen yazı için bkz. BOA, DH. EUM, 2. Şb. 68/74.

5 BOA, DH. ŞFR, nr. 57/82.

6 BOA, DH. ŞFR, nr. 61/2-290.

7 BOA, DH. ŞFR, nr. 63/50.

8 BOA, DH. ŞFR, nr. 63/137.

9 Levon Panos Dabağyan, Sultan Abdulhamid Han ve Ermeni Meselesi, İstanbul 2001, s. 158.

10 Hükümet devlet merkezi olan İstanbul'da belli başlı ihtilalcilerin dışında başka kimseyi tehcir etmemiştir. Bkz. L. P. Dabağyan, a.g.e., s. 159 vd.

11 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Beşinci baskı 2001, s. 312.

12 BOA, DH, ŞFR, nr. 54/55.

gün sonra 4 Ağustos 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Elazığ, Van vilayetleriyle Urfa, Canik, Maraş mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda da, adı geçen 13 Vilayet ve Mutasarrıflıkta kalan Katolik Ermeniler'in sevk edilmeyerek nüfuslarının bildirilmesi istenmiştir.[13]

Katolik Ermeniler'in sevkinin durdurulmasından 11 gün sonra, Protestan Ermeniler'in de sevk edilmemeleri yönünde bir hüküm çıkarılmıştır. 15 Ağustos 1915 tarihli bu hükümde, Dahiliye Nezareti'nden Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Elazığ ve Van vilayetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisar-ı Sahib livaları, Maraş, Niğde, Eskişehir, mutasarrıflıklarını kapsayan yazıda, Protestan mezhebinde bulunan Ermeniler'den sevk olunmayanların sevkinden sarf-ı nazar olunması ve vilayet dahilindeki nüfusları, ile bu nüfustan kalan ve sevk olunanların miktarının belirtilmesi istenmiştir.[14] Buna cevap olarak Kayseri'den 18 Eylül 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, sevke tâbi tutulan Ermeniler'in dışında 4.911 asker ailesi ve Protestan ile Katolikler'den oluşan bir grubun kaldığı belirtilmektedir.[15] Yine Niğde vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Eylül 1915 tarihli belgede de, liva dahilinde Katolik ve Protestan Ermenilerden 221 nüfus kaldığı bildirilmektedir.[16]

Dahiliye Nezareti'nden Konya vilayetine gönderilen 4 Kasım 1915 tarihli telgrafta, Konya'da bulunan 2.000 Ermeni'nin şimdilik sevk olunmayarak muhafazada bulundurulması, asker aileleriyle Katolik ve Protestan olanların da vilayet dahilinde uygun mevkilerde iskan edilmeleri istenmektedir.[17] Yine aynı vilayete gönderilen 10 Temmuz 1916 tarihli yazıda zararlı ve çeteci Ermeniler'in Zor'a sevk edilmeleri istenirken, Protestan ve Katoliklerin bundan istisna tutulması istenmiştir.[18]

Bu arada, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen 26 Nisan 1916 tarihli belgenin içeriğinde ise, Maraş'da sevk olunmamış 3.845 erkek 5.000 küsur kız ve kadın bulunduğu, bunların 3.500 kadarının Gregoryen, diğerlerinin Katolik ve Protestan olduğu bildirilmektedir.[19] Buna göre Maraş'ta Gregoryen Ermeniler'in dışında yaklaşık 5.345 Katolik ve Protestan Ermeni'nin bulunduğu anlaşılmaktadır.

3- Devlet Kademelerinde Görev Yapan Ermeniler

Osmanlı Devletinin çeşitli kademelerinde görevli komitacılarla iş birliği yapmayan, devletine bağlı memurlar da tehcirden istisna edilmişlerdir. Dahiliye Nezareti'nden 12 Vilayet, 9 Mutasarrıflığa gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli yazıda, Ermeni mebus ve

[13] BOA, DH. ŞFR, nr. 54-A/252.
[14] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/20.
[15] BOA, DH. EUM, 2. Şb. 68/75.
[16] BOA, DH. EUM, 2. Şb. 68/69
[17] BOA, DH. ŞFR, nr. 58/2.
[18] BOA, DH. ŞFR, nr. 65/176.
[19] BOA, DH. ŞFR, nr. 63/110.

ailelerinin ihraç edilmemeleri istenmiştir.[20] Yine aynı tarihli başka bir belgede ise Asker, zabit ve sıhhiye zabitlerinin ailesinden olan Ermeniler'in sevk edilmeyerek yerlerinde bırakılması belirtilmiştir.[21]

Dahiliye Nezareti'nden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 17 Ağustos 1915 tarihli yazıda, ellerinde belgeleri bulunan şimendifer memurları, ameleler ve müstahdemin aileleriyle birlikte şimdilik sevklerinden vazgeçilmesi ve bunların miktarının bildirilmesi istenmiştir.[22] Bu arada 28 Haziran 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayetine gönderilen yazıda ise, Düyun-ı Umumiye'deki Ermeni memurların yerlerinde kalmaları emredilmektedir.[23] Çeşitli Valilik ve Mutasarrıflıklara gönderilen başka bir belgede de, tahliye edilen yerlerdeki Düyun-ı Umumiye ve Reji idaresinde sevkten istisna edilen Ermeni memurlarla yeniden tayin edilen Ermeniler'in isimlerinin, tayin tarihlerinin ve nereli olduklarının bildirilmesi istenmiştir.[24]

4- Ticaret ve Benzeri İşlerle Uğraşan Ermeniler

Ticaretle uğraşan Ermeniler'in arasında da Osmanlı hükümeti aynı hassasiyeti göstererek komitacılarla ilgisi olmayan tüccarları sevke dahil etmemiştir. Dahiliye Nezareti'nden Maraş Mutasarrıflığı'na gönderilen 8 Haziran 1915 tarihli telgrafta, Göç ettirilen yerlerde, ticaret ve sair suretle ikamet eden Ermeniler'in yerlerinde bırakılmaları istenmektedir.[25] Dahiliye Nezareti'nden Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Elazığ valiliklerine ve Canik mutasarrıflığına gönderilen 4 Temmuz 1915 tarihli başka bir belgede ise, hükümetçe muzır tanınmış Ermeniler'in, aileleriyle birlikte uzaklaştırılması ve kendi işleriyle meşgul tüccar ve esnafın yerlerinin değiştirilerek alıkonulması belirtilmiştir.[26]

5- Kimsesiz Ermeni Çocukların Yetimhanelere Yerleştirilmesi

26 Haziran 1915 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Diyarbakır, Adana, Trabzon, Sivas, Bitlis, Van ve diğer vilayetlere çekilen telgrafta, yerleri değiştirilen veya uzaklaştırılan Ermeniler'in küçük çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmeleri için, uygun bina bulunup bulunmayacağının ne kadar çocuk olduğunun bildirilmesi istenirken,[27] başka bir belgede de, kimsesiz Ermeni çocukların bulundukları yerlerde kalmalarının uygun görüldüğü, Dahiliye Nezareti'nden Elazığ Vilayetine çekilen 26 Haziran 1915 tarihli telgraftan anlaşılmaktadır.[28] 9 Ağustos 1915 tarihli Dahiliye Nezareti'nden, Halep Valisi Bekir Sami Beye gönderilen

[20] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/19.
[21] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/18.
[22] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/48.
[23] BOA, DH, ŞFR, nr. 54/221.
[24] BOA, DH. ŞFR, nr. 60/48.
[25] BOA, DH. ŞFR, nr. 53/295.
[26] BOA, DH. ŞFR, nr. 54/287.
[27] BOA, DH, ŞFR, nr. 54/150.
[28] BOA, DH, ŞFR, nr. 54/163.

telgrafta ise, erkekleri olmayan Ermeni ailelerin büyük şehirlere getirilmemeleri ancak küçük yaştaki kimsesiz çocukların İslam karyelerine dağıtılabileceği belirtilmektedir.[29]

Dahiliye Nezareti'nden, Sivas vilayetine gönderilen 17 Ağustos 1915 tarihli yazıda ise, yetimhanede bulunan muallim ve çocukların şimdilik orada kalmalarında bir behis olmadığı şeklindedir.[30] Aynı tarihli Dahiliye Nezaretinin Bursa vilayetine gönderilen başka bir belgede, Bilecik civarındaki Muratça'da Almanya tebaasından Maria Hunman'ın nezaretinde bulunan Ermeni çocukların sevk olunmaması bildirilmektedir.[31] Dahiliye Nezareti'nden, Adana vilayetine gönderilen 17 Ağustos 1915 tarihli başka bir belgede ise, Haruniye nahiyesi Alman misyonerleri yetimhanesindeki Ermeni çocuklara dokunulmaması istenmektedir.[32]

3 mayıs 1916 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Kayseri Mutasarrıflığına gönderilen yazıda, askeri sebeplerden dolayı tahliyesi icap eden yetimlerin bizim yetimhanelere dağıtılması bildirilmektedir.[33] Yaklaşık 6 ay sonra Dahiliye Nezareti'nden Kayseri mutasarrıflığına gönderilen 21/23 Eylül 1916 tarihli telgrafta, Ermeni kızlarının ebeveynlerine verilmesi, ebeveyni bulunmayanların yetimhaneye yerleştirilmesi ve buraların birer misafirhane haline getirilmesi istenmiştir.[34] Bunların dışında hasta ve âmâ Ermeni ailelerin sevk dışı bırakıldığı Dahiliye Nezareti'nden Adana vilayetine gönderilen 15 Eylül 1915 tarihli yazıdan anlaşılmaktadır.[35]

6- Bazı Özel Şahısların Sevk Edilmemelerine Dair Yollanan Emirler

Dahiliye Nezareti'nden, Bursa vilayetine gönderilen 15 Ağustos 1915 tarihli telgrafta, İstanbul Bulgar Hastanesi doktorlarından Nikolo'nun kayınpederi Ermeni milletinden fotoğrafçı Papazyan'ın ikinci bir emre kadar sevkinin ertelenmesi belirtilmektedir.[36] Nitekim 27 Ekim 1915 tarihli bir yazıda, Tekfurdağlı sabık mebus Agop Boyacıyan Efendi'nin yeğeni Tekfurdağlı Bogos'un Konya'da kalması istenmektedir.[37] Dahiliye Nezareti'nden Halep vilayetine gönderilen 23 Ekim 1915 tarihli belgede de, Adana Osmanlı Bankası memurlarından Halep'te bulunan Edvar Simkiyan, Manok Sarrafyan ve Agop Gagayan ile Tarsus şubesi memurlarından Serkis Kişiyan'ın Halep şubesinde çalışabilecekleri bildirilmiştir.[38] Ayrıca 15 Mart 1916 tarihli Dahiliye Nezareti'nden bazı vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafta, bundan böyle idari ve askeri maslahat gereği ne sebeple olursa olsun hiçbir Ermeni'nin sevk edilmemesi istenerek tehcir olayı durdurulmuştur.[39]

[29] BOA, DH. ŞFR, nr. 54-A/325.
[30] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/42.
[31] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/49.
[32] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/43.
[33] BOA, DH. ŞFR, nr. 63/178.
[34] BOA, DH. ŞFR, nr. 68/95.
[35] BOA, DH. ŞFR, nr. 56/27.
[36] BOA, DH. ŞFR, nr. 55/21.
[37] BOA, DH. ŞFR, nr. 57/136.
[38] BOA, DH. ŞFR, nr. 57/86.
[39] BOA, DH. ŞFR, nr. 62/21.

9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1916 tarihine kadar Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde yerlerinde bırakılan Ermeniler'le ilgili olarak Osmanlı Arşivlerinin ilgili tasniflerindeki belgelerden Yusuf Halaçoğlu'nun derlediği bilgilere göre; Adana: 16.000 civan, Ankara: 733, Karahisarı Sahip: 2.222, Kayseri: 4.911, Elazığ: 4.000, Maraş: 8.845, Sivas: 6.055 olmak üzere toplam 42.766 Ermeni yerlerinde kalmıştır.[40] Bunların dışında Kastamonu, Balıkesir, Antalya, İstanbul,[41] Urfa Ermenileri'yle, Katolik ve Protestan Ermeniler, hastalar, öğretmenler, yetim çocuklar ve kimsesiz kadınlar da sevk edilmemiştir.[42]

Katolik ve Protestan Ermeniler'in ilk anda tehcire tâbi oldukları,[43] Alman ve Amerikan büyükelçiliklerinin baskılar neticesinde Katolik ve Protestan Ermeniler'in sevkinin durdurulduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Bunun haricinde iddia edildiği gibi[44] Gregoryen Ermeniler'in tamamı da sürülmemiştir. Meclis-i Vükela'nın çıkarmış olduğu tehcir kararına bakıldığında tehcir edilecek Ermeniler "düşmanla işbirliği yapan, masum halkı katleden ve isyan çıkaran Ermeniler şeklinde tarif edilmektedir."[45] Başka bir belgede ise, Ermeniler'in hükümet aleyhinde çalışmalarına engel olunmak için sevk edildikleri, bir Ermenistan hükümeti kurmaları yönündeki faaliyetlerini önlemek olduğu, belirlenenler dışındakilerinin sevk edilmemeleri, istenmektedir.[46] Yine bir belgede, Hükümet Ermeniler'in bulundukları yerden alınarak fesat çıkarmasına imkan bulamayacakları yerlere yerleştirilmelerini ve sürgün işleminin sadece bozguncu ve isyancı Ermeniler'e uygulanmasını istemektedir.[47] Osmanlı Devleti'nden valiliklere ve mutasarrıflıklara gönderilen telgrafların genelinde bu ifadeler

---

40 Tehcire tâbi tutulmayan Ermeniler'in bulunduğu yerlere Niğde Mutasarrıflığında kalan 221 Ermeni'yi de ilave etmemiz gerekmektedir. Bkz. BOA, DH. EUM, 2. Şb. 68/69.

41 İstanbul'da ikamet eden 77.730 Ermeni'den yalnız ihtilal hareketleriyle bağlantısı veya zanlı konumunda olan 235 kişi tutuklanmıştır. Diğer Ermeniler'le ilgili bir tasarrufta bulunulmamıştır. Bkz. [Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, (nşr. Mehmet Kanar), İstanbul 2001, s. 323; Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1981, s. 119.] E. Uras'da, matbaa hatası olsa gerek İstanbul'da tutuklanan Ermeni sayısını 2.345 olarak ifade etmektedir. Bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 608.

42 Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 74 vd.

43 Doktor Fred Sheped, 1915 yılında Ermeni tehciri sırasında İstanbul'a giderek, Katolik ve Protestan Ermeniler'in cemaat olarak gönderilmemelerini talep eder. Fakat kendisi İstanbul'dan dönünceye kadar, yerli Protestan yardımcı görevlilerin tehcir edildiğini söylemektedir. Bkz. Erdal Açıkses, Tanzimat Sonrası Harput (Mamuratül-Aziz)'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri, Ankara 1991, (Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü) s. 217, nu:463.

44 Bkz. Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, Ankara 1999, s. 289; Yine Akçam, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün neşretmiş olduğu, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1929) adlı eseri kaynak göstererek, "18 Eylül 1915 tarihinde Kayseri, Eskişehir, Diyarbakır ve Niğde'den gönderilen telgraflarda, mutasarrıf ve valiler kendi bölgelerindeki tüm Ermeniler'in sürüldüğünü, sevk edilecek Ermeni kalmadığını bildirmektedir." Bkz. T. Akçam, a.g.e., s. 291.

45 Bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), (nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Gnl. Md.), Ankara 1994, s. 30; Ayrıca Osmanlı hükümeti, sevki gereken Ermeniler'in ihtida ederek yerlerinde kalmasına da müsaade etmemiştir: Dahiliye Nezareti'nden çeşitli vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen 1 Temmuz 1915 tarihli şifre telgraf da; ihraç olunan Ermenilerden bazılarının toplu veya ferdi olarak ihtida ettikleri ve bu suretle memleketlerinde kalmak gayretine girdikleri anlaşılmaktadır. Bu gibi durumlarda meydana gelen ihtidalara itimat olunmayacağını çünkü öteden beri kendilerinin menfaatları tehlikeye girdiği andan itibaren ihtida ettiklerini ileri süren şahısların müracaatlarının kesinlikle kabul edilmemesi önemle belirtilmektedir. İslam namı altında bunların yine fitne ve fesat yaymaktan geri durmayacaklarını düşünmektedir. Bkz. BOA, DH. ŞFR, nr. 54/254.

46 Bkz. BOA, DH,.ŞFR, nr. 55/292.

47 Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 56; o dönemi yaşayan Kozanlıların anlattıklarına göre Kirkor Yaver sevilen bir ermeni olduğu için tehcir yasasının dışında tutulmuştur. Büyük savaş boyunca Kozan'da kalarak, Belediye Meclis üyeliği yapmıştır. Bkz. Mustafa Onar, Hacın Dosyası, Adana 1981, s. 53. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür.

özellikle vurgulanmıştır. Bu da Gregoryen Ermeniler içerisinde de masum olanların kaldığını göstermektedir. Yukarıda incelenen belgelerden ve verilen rakamlardan da bu sonuç çıkmaktadır.

Belgelere dikkatlice bakıldığında Kayseri'den, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 109 nolu belge, dahili livada kalan 4.911 neferin asker ailesi ve cüzi miktarda Protestan ve Katolik bakiyesi olduğunu bunların da yüzde beş nispetinde köylere dağıtılacağı belirtilmektedir.[48] Eskişehir'den, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 111 nolu belgede ise, Liva dahilindeki Ermeniler'den ihracı icap edenler, 7000 civarında olup hepsinin sevk edilmiş olduğu arz olunur.[49] Buradaki ifadeye göre tehcir kanunun belirlediği tarife uymayan Ermeniler'in yine yerlerinde kaldığı anlaşılmaktadır. 113 nolu belgeye bakıldığında da, Niğde dahilinde Katolik, Protestan ve Gregoryen Ermeni olmak üzere 221 nüfus kaldığı görülmektedir.[50] Yukarıda da ifade edildiği gibi pek çok belgede, sevk edilecek Ermeni'nin tarifi yapıldığından, belgelerde geçen "Ermeni kalmadı" ifadesinden tehcire tâbi olan Ermeni'nin kalmadığı anlaşılmalıdır.

Katolik ve Protestan Ermeniler konusunda da durumu açık görmeyenler bulunmaktadır. Zira iddialara göre, özellikle tüm yaz boyunca süren Katolik ve Protestan Ermeniler'in sürgünden muaf tutulması yönünde, Alman ve Amerikan büyükelçiliklerinin girişimleri sonucunda, bölgelere artık Katolik ve Protestan Ermeniler'in gönderilmemesi konusunda Talat Paşa emir vermesine rağmen bölgelerden gelen konsolosluk raporlarına göre sürgünler devam etmiştir.[51] Halep'e gönderilmiş olan Katolik ve Protestanların orda tutulmasını sağlamak amacıyla Talat Paşa'yla yapılan görüşmelerin bir netice vermediğini, 1916'da da durumun farklı olmadığını Katolik ve Protestanların korunamadığı söylenmektedir.[52] Oysa 2 Mayıs 1916 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Halep vilayetine gönderilen şifre telgrafta, Halep'te bulunan Maraş Katolikleri'nin sevk olunmamaları kararlaştırılmıştı. Bunların sevklerine başlandığı haber veriliyor. Niçin sevk edildiklerinin bildirilmesiyle beraber sevk olunanların da geriye getirilmeleri istenmiştir.[53] Bundan 11 gün sonra 13 Mayıs 1916 tarihli Dahiliye Nezareti'nden Halep vilayetine ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen telgrafta, Halep'teki Katolik ve Protestanların dışındaki yabancı Ermeniler'in başka yerlere sevklerine ve çete teşkilatıyla ilgisi olanların bilgisine müracaat etmek için tevkifine dair telgraf,[54] bu olayların hiçte böyle gelişmediğini göstermektedir. Ayrıca Osmanlı Hükümeti, Halep sevkiyatı sırasında devlet hizmetinde bulunan ve devlete karşı kötü niyet beslemeyenlerin daha iyi şartlara sahip olmaları maksadıyla başka yerlere iskan edilmelerini istemiştir.[55] Osmanlı sınırları içerisinde yukarıda saydığımız özellikleri haiz olan Ermeniler'in, çoğunlukla bulunduğu bölgelerde kalmaları sağlanmış veya belirli bölgelere toplanarak güvenlikleri temin edildikten sonra hayatlarını devam ettirmişlerdir.

---

48 Bkz. Osmanlı Belgelerinde ..., s. 94 vd.

49 Bkz. Osmanlı Belgelerinde..., s. 96.

50 BOA, DH. EUM, 2. Şb. 68/69; ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde..., s. 97.

51 T. Akçam, a.g.e., s. 289 vd.

52 T. Akçam, a.g.e., s. 291 vd.

53 BOA, DH. ŞFR, nr. 63/157.

54 BOA, DH. ŞFR, nr. 63/306.

55 BOA, DH. EUM, 2. Şb. 68/80.

Yanlışlıkla tehcire tâbi tutulan Katolik ve Protestan Ermeniler ise, araştırılarak o sırada bulundukları şehirlere yerleştirilmişlerdir. Ancak zararlı faaliyetlere karışan Katolik ve Protestan Ermeniler yeni iskan sahalarına sevk edilmişlerdir.[56]

J. McCarthy'nin yaptığı hesaplamalara göre; 1922 yılında savaşın sona ermesinin hemen sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'nde yaklaşık 140.000 Ermeni kalmış bulunuyordu. 1927 Türkiye nüfus sayımı yazımlarına göre 77.433 Gregoryen, 6.658 Protestan, 34.000 Katolik'tir. Yine McCarthy'nin ifadesine göre, bu tablo Ermeni Protestan Kilisesinin yaptığı hesaplamalara da uygundur.[57]

Ermeni asıllı Türk vatandaşı Dabağyan'ın ifadesiyle; "Bu karmaşık mücadeleden Ermeniler pek zararlı çıkmışlar ise, hesabını kaderlerini teslim etmiş oldukları Hınçak ve Taşnak gibi maceracı Komitelerden ve tam bir basiretsizlik içinde, gözü kapalı bağlandıkları o canım Hıristiyan devletlerinden sormalıdır.[58] Ne var ki, öyle yapmamış tam aksi, uşaklıklarını devam ettirmiş ve de ettirmektedirler[59] ...Tehcir hareketi Kafkas Ermeniler'inden kurulu çetelerin Anadolu'da icra ettikleri dehşet verici katliamların tezahüründen kaynaklanmış pek uğursuz bir vakadır."[60]

---

[56] Y. Halaçoğlu, a.g.e., s. 63.

[57] Genşi bilgi için bkz. Justin McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, (nşr. B. Umar), İstanbul 1998, s. 126 vd.

[58] Yine Ermeni asıllı başka bir Türk vatandaşımız Zekiyan'da bu konudaki düşüncesini şöyle açıklamaktadır: Ermeni toplumunun öncüleri olan amiralar ve Osmanlı Devleti içinde yüksek makamlara gelmiş, deneyim sahibi Ermeniler'le açık bir çatışma içinde olan genç entelektüeller, özellikle batılı Hıristiyan güçlere nerede ise, Mesihvari bir umutla duyulan saf bir güven hissediyorlardı. Sonuç Osmanlı Ermeniler'ini yurtlarından koparan büyük felaket oldu. Bkz. Boğos Levon Zekiyan, Ermeniler ve Modernite, İstanbul 2001, s. 103.

[59] L P. Dabağyan, a.g.e., s. 154.

[60] L P. Dabağyan, a.g.e., s. 161.